



# TÜRK LEHÇELERİ ARASI AKTARIMDA KARŞILAŞILAN BAZI SORUNLAR ÜZERİNE

PROF. DR. MEHMET AÇA\*

## Amaç ve Kapsam

**T**ürkiye ile 1990'ların başında Kafkasya ile Orta Asya'da kurulan yeni Türk Cumhuriyetleri arasında geliştirilmeye çalışılan ilişkilere daha çok kültür boyutuyla yaklaşacak olan bu yazıda, lehçeler arası aktarımın kültürel ilişkilerin geliştirilmesinde oynadığı rol kısaca anlatıldıktan sonra, lehçeler arası aktarımda karşılaşılan kimi temel sorunlar tespit edilerek bu sorunlara yönelik çözüm önerileri sunulacaktır. Yazı, yazarının asıl uzmanlık alanının Türk dünyası sözlü edebiyatları olması nedeniyle, sorunları ve çözümleri daha çok sözlü edebiyat ürünlerini kapsayan lehçeler arası aktarım temelinde ortaya koymaya çalışacaktır.

## 19. Yüzyılın Sonlarından Günümüze Türk Dünyası İlişkileri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında siyasi ve kültürel ilişkileri giderek artan Osmanlı Türklüğü ile Rusya Türklüğü arasındaki ilişkiler 1905, 1906 ve 1908 yıllarında Azerbaycan, İran ve Osmanlı coğrafyalarında başlayan meşrutiyet hareketlerinin başarısızlığa uğraması, özellikle de Osmanlı Devleti'nin yeri I. Dünya Savaşını kaybetmesiyle ciddi anlamda darbe almıştır. Bu ilişkilere

\* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

ene ağır darbeyi ise II. Dünya Savaşı sonrasında Yalta'da düzenlenen Barış Konferansı vurmuştur. Sovyetler Birliği'nin yetiştirdiği en acımasız diktatör olan Stalin'in 1936 ve 1937 yıllarında doruğa ulaşan Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk aydın ve siyasetçileri yok etme girişimi, Yalta Konferansı sonrasında ciddi anlamda kesilecek olan İstanbul, Ankara, Kazan, Bakü, Taşkent ve Buhara ilişkilerinin sona erdirilip 1990'lara kadar yeniden inşa edilememesinde önemli bir rol oynamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Stalin'in Türkiye'den toprak talebinde bulunması, Millî Mücadele Döneminde ortak düşman İngiltere'ye (başka bir ifadeyle, Batı emperyalizmine) karşı yakınlaşan Ankara ve Moskova hükümetleri arasındaki ilişkileri sıfırlamış; Sovyetler Birliği bünyesinde yaşayan Türk topluluklarını Moskova ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini sürdürecektir bir Ankara dayanağından yoksun bırakmıştır. Yalta Konferansı imzalayan ikinci paylaşım taraflarının sistemli çabaları ile Rusya Türklüğünü hiçbir şekilde göz ardı etmeyen Mustafa Kemal Atatürk sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni yönetenlerin Türklüğün yüksek çıkarlarını gözetmekten uzak politikaları, 20. yüzyılın bağımsız tek Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Türklüğünün ayrı ayrı dünyaların parçaları hâline gelmelerine yol açmıştır. Bu ayrılık, 1990'ların başında Sovyetler Birliği'nin kimilerine göre parçalanması, kimilerine göre ise yeniden yapılanma sürecine girmesiyle büyük oranda son bulmuştur.

1991'den itibaren Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan gibi bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkması, Türkiye ile anılan Türk devletleri arasındaki ilişkilerin yeni dönemin yeni şartlarına göre tekrar inşa edilmesi için bir umut olmuştur. Zaman, 1936 ve 1937 yıllarında Stalin tarafından katledilen ve büyük bir çoğunluğu II Meşrutiyet yıllarında İstanbul'da öğrenim gören Türk aydınları ile Türk dünyası gerçeğini sürekli gündemde tuttukları için zaman zaman ağır bedeller ödeyen Türkiye Türk'ü aydınların ruhlarının huzura kavuşturulması, yani Türk toplulukları arasındaki kültürel, siyasi, ekonomik ilişkilerin yeniden inşa edilip geliştirilmesi zamanı olarak algılanmış ve her alanda harekete geçilmiştir. Bir yandan siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulup geliştirilmeye çalışılırken diğer yandan da kültür ve bilim adamları kültürel ilişkileri arttırmak amacıyla devreye girmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı ya da yeni bir yapılanma

1991'den itibaren Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan gibi bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkması, Türkiye ile anılan Türk devletleri arasındaki ilişkilerin yeni dönemin yeni şartlarına göre yeniden inşa edilmesi için bir umut olmuştur.

sürecine girdiği dönemi, dünya Türklüğünün çıkarlarını koruyup geliştirecek ciddi projelerden mahrum bir şekilde karşılayan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Kafkasya ile Orta Asya'nın yeni Türk Cumhuriyetleriyle siyasi ve ekonomik ilişkilerini Soğuk Savaş döneminden beri "müttefik"i olan Batılı ülkelerle, özellikle de ABD ile birlikte kurup geliştirmeye çalışırken kültür alanındaki ilişkiler, ilk yıllarda daha çok kültür ve bilim adamlarının kişisel gayretleriyle geliştirilmeye çalışılmıştır. Milliyetçilerin ülke yönetiminde doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ağırlık kazandığı dönemlerde Türkiye Cumhuriyeti Devleti; yasal düzenlemeler, karşılıklı anlaşmalar, kurultay, kongre ve uluslararası projelerle kültürel ilişkilerin geliştirilmesine devlet imkânlarıyla destek vermiş; fakat bu destek, 2002 yılından itibaren ciddi anlamda kesilmiştir. Elbette, yaşanan olumsuz gelişmelerin müsebbibi olarak sadece Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni göstermek mümkün değildir. Son dönemlerde kendini daha çok hissettiren duraklamalarda, Kafkasya ile Orta Asya'nın yeni bağımsız devletlerinin demokratikleşme sürecinde yaşadığı kimi olumsuzluklarla bu ülkeleri yöneten kadroların işbirliğini zayıflatan yönelimlerinin de etkisinin olduğu göz ardı edilmemelidir.

### **Kültürel İlişkilerde Lehçeler Arası Aktarımın Önemi ve Buna Bağlı Sorunlar**

Türk lehçeleri arası aktarım, Türk topluluklarının dil, kültür, inanç, düşünce, edebiyat, sanat, tarih ve diğer alanlardaki üretimlerinin paylaşılması ve geliştirilmesi anlamına gelmektedir. Lehçeler arası aktarım, sadece edebiyat ürünlerinin karşılıklı bir şekilde öğrenilmesi ve paylaşılması ihtiyacını karşılamamaktadır. Dil, edebiyat, tarih ve din alanlarında yapılacak olan çalışmaların Türk dünyası söz konusu olduğunda karşılaştırmalı bir şekilde yapılması gerekliliği, lehçeler arası aktarımı bilimsel çalışmalar açısından da zorunlu kılmaktadır. 1990'ların başından itibaren değişik Türk lehçelerinde kaleme alınan edebî eserler Türkiye Türkçesine aktarılmaya başlanmış, o güne kadar Türk dünyasından sadece bir iki önemli ismin eserlerini okuyabilen Türkiye Türkleri, artık Azeri, Özbek, Türkmen, Türkmen ve Tatar sahalarında kaleme alınan edebî eserleri de Türkiye Türkçesinde okur hâle gelebilmiştir. Lehçeler arası aktarım; televizyon yayınları, giderek artan kültürel ve ticari ilişkiler, öğrenci değişimi programı, düzenlenen çeşitli etkinlikler ve tu-

Türk lehçeleri arası aktarım, Türk topluluklarının dil, kültür, inanç, düşünce, edebiyat, sanat, tarih ve diğer alanlardaki üretimlerinin paylaşılması ve geliştirilmesi anlamına gelmektedir.

rizmin de katkısıyla Türk toplulukları arasında ortak bir yazı ve iletişim dilinin oluşturulması çabalarına ciddi katkılar sağlamaktadır. Türkiye Türkçesinin Kafkasya ve Orta Asya'da giderek artan gücü ve yaygınlığı, bu durumun en güzel göstergesidir.

Türk lehçeleri arası aktarımda ortaya çıkan ilk sorun, alfabe farklılığından kaynaklanmıştır. Irak, Suriye, İran, Afganistan ve Doğu Türkistan'da yaşayan Türk toplulukları Arap harfleriyle yazıp okuyabilirken Sovyetler Birliği bünyesinde yaşayan diğer Türk toplulukları 1940'ların başından bu yana Kiril harfleriyle yazıp okuyabilmişlerdir.<sup>1</sup> Bu durum, sözü edilen Türk topluluklarına ait yazılı ve sözlü ürünlerin Türkiye Türkçesine aktarımında ilk başlarda ciddi bir sorun oluşturmakla birlikte, Türkiye'deki üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerinde Kiril alfabesi ile değişik Türk lehçelerine ait yazılı ve sözlü ürünlerin müfredata dâhil edilmesiyle büyük oranda çözülmüştür. Azerbaycan ve Türkmenistan gibi bazı bağımsız Türk devletlerinin Latin alfabesine geçme kararı almaları da bu sorunun çözümünde hayli etkili olmuştur. 1990'lardan günümüze kadarki süreç, alfabe farklılığından kaynaklanan bir sorundan söz etmenin artık gereksiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Türk lehçeleri arası aktarımda karşılaşılan ve hâlen etkisini sürdüren sorunlardan birisi de Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleriyle Türkiye'de daha çok Türk dili ve Türk halk edebiyatı alanında uzmanlaşan kişilerin ilgilenmekte olmalarıdır.

Türk lehçeleri arası aktarımda karşılaşılan ve hâlen etkisini sürdüren sorunlardan biri de Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleriyle Türkiye'de daha çok Türk dili ve Türk halk edebiyatı alanında uzmanlaşan kişilerin ilgilenmekte olmalarıdır. Özellikle yeni Türk edebiyatı alanında bu Türk lehçelerini bilen ve Sovyetler Birliği döneminde yayımlanan kitap ve dergilerden yararlanabilen çok sayıda araştırmacıya ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaçtan söz ederken Sovyetler Birliği döneminde Türk topluluklarının dili, kültürü, edebiyatı, tarihi ve inanç sistemleri üzerine hazırlanan önemli eserlerin genellikle Rus dilinde neşredildiği gerçeğini de

unutmamak gerekmektedir. Bu durum, gerek Türkoloji ve gerekse diğer alanlarda, Rus dilini bilen ve bu dilde kaleme alınan eserleri Türkiye Türkçesine çevirebilecek uzmanlara ciddi anlamda ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Türkiye'deki Türk dünyasına yönelik dil, edebiyat, tarih ve diğer alanlardaki çalışmaların Rus dilinde kaleme alınan eserlerden ciddi anlamda yararlanılmadan hazırlanmış olması, önemli bir eksiklik olarak önümüzde durmaktadır.

Alfabe sorununu aşmış olan Türkiyeli araştırmacıların lehçeler arası aktarımda hâlen karşılaşmakta oldukları başka sorunlardan da söz etmek mümkündür. Bunların başında, Güney ve Kuzey Sibiryaya sahalılarında yaşayan Türk topluluklarıyla İdil-Ural sahasında yaşayan Çuvaş Türklerinin lehçelerini iyi derece bilen araştırmacı sayısının yetersiz olması gelmektedir. Bu sorunun, Ankara Üniversitesi ile Gazi Üniversitesi bünyesinde kurulan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleriyle geliştirilecek iş birliği sayesinde büyük oranda çözülmesi mümkündür. Sözü edilen bölümlerde çok daha fazla sayıda uzman ya da akademisyenin yetiştirilmesi ve bunların Türkiye'nin değişik üniversitelerinde görevlendirilmeleri, sorunun çözümüne ciddi anlamda katkı sağlayacaktır.

Çağdaş Türk lehçelerini layıkıyla bilen ve bu alanda yeterli düzeyde mesai sarf edebilen akademisyenlerin sayısındaki yetersizlik, Türk topluluklarınınca ortaya konulan devasa yazılı ve sözlü ürünün Türkiye Türkçesine aktarımında çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. Sözlü edebiyat ürünlerinin (özellikle de destan gibi manzum metinlerin), sözü edilen yetersizlik nedeniyle, Türk lehçelerini iyi derecede bilen halk edebiyatı uzmanlarının yerine, daha çok dil alanında uzmanlaşan akademisyenlerce Türkiye Türkçesine aktarılıyor olması, destan gibi manzum ve uzun soluklu anlatıların bu aktarım çalışmaları sırasında zaman zaman üslup kaybına uğramasına yol açmaktadır. Aynı soruna, roman gibi modern edebiyat metinlerinin aktarımında da rastlanabilmektedir. Bu nedenle, Türk halk edebiyatı ve yeni Türk edebiyatı alanlarında Türk lehçelerini iyi derece bilen akademisyen sayısı arttırmak gerekmektedir. Türk halk edebiyatı ve yeni Türk edebiyatı alanındaki akademisyenlerin bu tür aktarımları sırasında Türk dili alanında uzmanlaşan akademisyenlerin bilgi ve birikimlerinden yararlanmaları da mutlak bir gerekliliktir. Bu durum da bu tür metin aktarımlarının sözü edilen alanlarda uzmanlaşan ve Türk lehçelerini iyi derece bilen kişilerce ortak bir şekilde yapılmasının çok daha iyi olabileceği gerçeğini gündeme getirmektedir.

Türk topluluklarının sözlü edebiyatlarına ait metinlerin Türkiye Türkçesine aktarımı sırasında terim ve tür kargaşası da yaşanabilmektedir. Azerbaycan sahasında "nağıl" (masal) adı altında yayımlanan kimi metinler, Türkiye Türkçesine "halk hikâyesi" başlığı altında aktarılabilirdiği gibi, Türk topluluklarının sözlü

Çağdaş Türk lehçelerini layıkıyla bilen ve bu alanda yeterli düzeyde mesai sarf edebilen akademisyenlerin sayısındaki yetersizlik, Türk topluluklarınınca ortaya konulan devasa yazılı ve sözlü ürünün Türkiye Türkçesine aktarımında çeşitli sorunlara yol açabilmektedir.

edebiyatlarında bazı terimlerin iki türü birden karşılar bir şekilde kullanıldığı gerçeği de göz ardı edilebilmektedir. Bu duruma, hem destanı hem de masalı nitelendirmek için kullanılan Tıva sözlü geleneğindeki “tool” terimiyle Kırgız sözlü geleneğindeki “comok” terimini örnek olarak verebiliriz. Terim ve tür kargaşası, Türk topluluklarının sözlü kültür ürünlerine yönelik araştırma ve inceleme çalışmalarının sürdürülmesine bağlı bir şekilde zamanla ortadan kalkacak gibi görünmekle birlikte, Türkiye ve diğer Türk ülkelerinden uzmanların bir araya gelerek bu tür konuları özel olarak tartışmaları ve bir çözüme kavuşturmaları gerekmektedir.

Gerek dil ve gerekse sözlü edebiyat metninin Latin harflerine ve Türkiye Türkçesine aktarımında karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi de Türk toplulukları tarafından kullanılan bazı Kiril esaslı alfabelerde iki ayrı sesin tek bir harf ya da işaretle gösterilmesinden kaynaklanmaktadır.

Türkiye’de yapılan bazı çalışmalarda Türk topluluklarına ait kimi efsane metnlerinin masal, masal metnlerinin ise efsane başlığı altında yayımlandığı da görülmektedir. Bu sorun, büyük oranda bu metinlere yer veren yazılı kaynaklardan doğmaktadır. Bu nedenle, Türk topluluklarının sözlü edebiyatları üzerine çalışanların sadece lehçe bilgisiyle yetinmeleri, anılan Türk topluluklarının sözlü edebiyatlarıyla ilgili terim ve tür sorunları üzerine de yoğunlaşmaları gerekmektedir. Sözlü edebiyat dışındaki diğer alanlarda uzmanlaşan araştırmacıların, bu tür metinleri Türkiye Türkçesine aktarırken sözlü edebiyat alanında uzmanlaşan araştırmacıların bilgi ve birikimlerine başvurularında da yarar vardır.

Gerek dil ve gerekse sözlü edebiyat metnlerinin Latin harflerine ve Türkiye Türkçesine aktarımında karşılaşılan en önemli sorunlardan biri de Türk toplulukları tarafından kullanılan bazı Kiril esaslı alfabelerde iki ayrı sesin tek bir harf ya da işaretle gösterilmesidir. Örneğin Kiril esaslı Özbek alfabetesinde “u” ve “ü” sesleri tek bir harf ya da işaretle

gösterilirken aynı duruma “o” ve “ö” seslerinin yazımında da rastlanmaktadır. Bu sesleri içeren harflerin kalın ya da ince sıradan okunmasını sağlayan ise önlerine ya da arkalarına gelen ünsüzlerdir. Kiril esaslı Özbek alfabetesinin bir başka özelliği ise “ı” sesini gösteren bir işaret ya da harfe yer vermemesidir. Bu durum “ı” ve “i” seslerinin okunmasında sorunlara neden olabilmektedir. Ayrıca yine Kiril esaslı Özbek alfabetesinde “o” sesine yakınlaşan yuvarlak “a” sesi, “O / o” işareti ile gösterilmektedir. Bu durumda “izah”, “kitap”, “Tahir” gibi kelimelerin Latin harflerine aktarımı sırasında hem “izoh”, “kitop”, “Tohir” hem de “izah”, “kitap”, “Tahir” biçiminde yazılmasına yol açmaktadır. Söz konusu işaret ya da

harfin, Latin harflerine aktarımı sırasında “a” ve “â” olarak okunması, Özbek Türkçesinin genel özellikleri göz önünde tutulduğunda, sorunu büyük oranda çözecektir.

Bu ve buna benzer sorunlar, Türk dili alanında uzmanlaşmış akademisyenler tarafından çeşitli ortamlarda çözüm önerileriyle birlikte birçok kez gündeme getirilmiştir. Son dönemlerde, sorunların ciddi bir bilgi şöleniyle yeniden gündeme getirilip tartışıldığı görülmektedir. Söz konusu bilgi şöleni, Maltepe Üniversitesi tarafından Kültür ve Turizm Bakanlığı, TİKA, TÜRKSOY, Gazi Üniversitesi ve Avrasya Yazarlar Birliği'nin desteğiyle 31 Mart-05 Nisan 2009 tarihlerinde düzenlenen “Türk Lehçeleri Arasındaki Aktarma Çalışmalarının Bugünkü Durumu ve Karşılaşılan Sorunlar Sempozyumu”dur. Daha önceki dönemlerde de Ahmet Bican Ercilasun, Yavuz Akpınar, Halil Açıkgöz ve Yusuf Gedikli gibi akademisyen ve araştırmacıların bu yöndeki çalışmalarıyla, sorunların gündeme getirilip çözümüne ciddi katkıları sağladığını da ayrıca ifade etmek gerekir.

## Sonuç

Daha önceki araştırmacıların tespit ve önerileriyle yukarıda kısaca değindiğimiz hususlar göstermektedir ki, lehçeler arası aktarım, dünden bugüne atılan son derece önemli ve güzel adımlara rağmen hâlâ bazı sorunları içermektedir. Elbette, 1990'ların başından bu yana gelinen noktayı küçümsemek hiçbir şekilde mümkün değildir. Bugün, Türkiye'nin çeşitli üniversitelerindeki Türk lehçeleri ve edebiyatları üzerine araştırma ve inceleme yapan araştırmacıların sayısı eskisine göre daha fazladır. Bu sayının yeterli olduğunu söylemek, Türk topluluklarının yaşadıkları coğrafyanın genişliği, sözlü ve yazılı üretimlerinin zenginliği göz önünde tutulduğunda pek de mümkün değildir. Ayrıca unutulmamalıdır ki çok sayıda araştırmacının yetişmesi, bu yönde yapılan çalışmaların kalitesinin arzulanan düzeye ulaştığı anlamına gelmeyecektir. Aktarma ve incelemelerin arzulanan düzeye gelebilmesi için, Türk dili alanında uzmanlaşanlarla sözlü ve yazılı edebi gelenekler üzerinde uzmanlaşanların iş birliğine, ortak çalışmalarına ihtiyaç vardır. Türk lehçeleri ve edebiyatları üzerinde çalışmak isteyenlerin önlerinin açılması, başka bir deyişle, uzmanlaşmak istedikleri Türk bölgelerinde alan ve kütüphane araştırmaları yapabilmeleri için devlet kurumları ve üniversiteler tarafından ciddi anlamda desteklenmeleri

Aktarma ve incelemelerin arzulanan düzeye gelebilmesi için, Türk dili alanında uzmanlaşanlarla sözlü ve yazılı edebi gelenekler üzerinde uzmanlaşanların iş birliğine, ortak çalışmalarına ihtiyaç vardır.

gerekmektedir. Türkiye dışındaki Türk yurtlarında yaşayan Türk kökenli akademisyenlerin, Türkiye Türkçesinde herhangi bir sorun yaşamamaları kaydıyla, Türkiye'deki üniversitelere istihdam imkânlarının geliştirilmesi de lehçeler arası aktarımla Rus dilinde kaleme alınan eserlerin Türkiye Türkçesine kazandırılmasına ciddi katkılar sağlayacaktır. ■

---

<sup>1</sup> 1920'lere kadar İdil-Ural, Kafkasya ve Orta Asya merkezli Türk yazı dillerini kullanan Rusya Türklüğü, 1926'da düzenlenen Bakû Türkoloji Kongresi sonrasında Moskova yönetimi tarafından Arap harflerinin kullanımından Latin harflerinin kullanımına geçirilmiştir. Sovyet yönetimi, kullanıma soktuğu yeni alfabe ile yeni yeni yazı dilleri ve bunlara bağlı edebiyatlar oluşturmuş, ortak bir yazı dili, tarih ve din bilincine sahip olan Rusya Türklüğünü toprağa, dile ve yerel unsurlara yaslanan yeni uluslara dönüştürmüştür. Sözü edilen süreç, 1937-1940 yılları arasında Kiril harflerinin devreye sokulmasıyla daha da hızlanmış, Rus dili ve kültürüne dayalı yeni eğitim sistemi sayesinde Rusya Türklüğü birbirini rahatlıkla okuyup anlayamaz bir hâle getirilmiştir. Türk toplulukları için oluşturulan Kiril esaslı alfabe sistemleri yetmişe yakın işaret farklılığı ile birbirinden ayrılmıştır. Sovyetler Birliği bünyesindeki Türk toplulukları, Kiril harflerine dayalı birbirinden farklı 20 alfabe kullanmıştır. 1937-1940 yılları arasında Türk topluluklarına benimsettirilen bu alfabelerde birlik olmamıştır. Aynı ses, her birinde farklı harflerle gösterilmiştir. Bu nedenle, her birini ayrı ayrı öğrenmek gerekmiştir.